

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ 1917–1921 рр. (на прикладі військового формування Січових стрільців)

І.Я. Хома

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет “Львівська політехніка”

© Хома І. Я., 2014

Розкрито формування та збереження пам'яті про військове формування Січових стрільців його ж засновниками та діячами. Зазначено, що фіксування, узагальнення та аналіз інформації про діяльність стрільців розпочалось ще в роки активної збройної боротьби. Загалом у міжвоєнний та повоєнний час над пам'яттю про це військове формування працювало десятки людей, які майже всі належали до цієї сили.

This article deals with the formation and preservation of memories about Sich Riflemen military force by its founders and leaders. It is noted that the recording, compilation and analysis of information about activities of riflemen began in the years of active armed warfare. This also concerns the publication of these works. These sources contain enough accurate information about the Sich Riflemen and the events that took place during the Ukrainian National Revolution of 1917–1919. The authors of these papers actually outlined a scheme for further attempts of collecting, recording and analyzing the memories of the Sich Riflemen. In general, during the inter-war and post-war period, over dozens of people processed the memories of this military formation and almost all of them belonged to that force.

Special attention is paid to the organization of the extensive research writing – Almanac, led by I. Rudnytsky. Also the former infantry commanders participated in the work. The further reissues of the Almanac and its amendments are examined.

During 1920–1930's the former riflemen have written dozens of articles that had been published in the “Chervona Kalyna” calendar, “Chervona Kalyna” chronicle, literary and scientific journal and other publications. Most of the works belong to O. Dumin, the member of the Legion of Ukrainian Sich Riflemen and the Sich Riflemen.

The collection of one the Sich Riflemen's leader – Y. Chyzh (1894–1958) serves as a good example of preserving the memories in the documents and materials. On February, 1st 1955 under the will he gave it to Archives Society of Taras Shevchenko's ownership, which is stored in the National Library in Warsaw.

Ye. Konovalts, the commander of the Sich Riflemen, also contributed to the formation of the memories and by recalling his own memories. Obviously this is the most valuable work, but not from the point of facts but in terms of events assessment.

Історична пам'ять є важливою складовою гуманітарної політики кожної держави. Від цінностей, які вона за собою несе залежать напрями внутрішньо-та зовнішньо-політичних процесів. У пам'яті Січові стрільці закарбувались як одна з найбоєзданіших, національно свідомих, політично стійких та морально відповідальних військових сил українських армій кінця 1917–1919 років. Формування цієї пам'яті розпочалось ще під час діяльності стрільців в Україні в 1919 р. У подальшому це сформувало потужний інформаційний та науковий потенціал проти радянської пропаганди з дискредитації Січових стрільців, її командного складу та армії УНР загалом. Від часу проголошення незалежності для значної частини українського суспільства ця пам'ять є затребуваною.

Метою статті є розкрити шляхи збереження та популяризації пам'яті діяльності військового формування Січових стрільців у 1917–1919 рр.

У сучасній українській історіографії проблема означена назвою статті не була предметом окремого ґрунтовного дослідження. Частково в контексті аналізу джерельної бази положення статті розкрито в працях М. Ковальчука та І. Хоми.

Фактично збереження пам'яті про Січових стрільців започаткували два невеликі нариси Р. Дашкевича та В. Кучабського. Автори цих нарисів були одними із засновників та лідерів стрілецького формування на Наддніпрянщині і зі свіжою пам'яттю занотували для наступних поколінь процес створення та діяльність Січових стрільців [1; 2]. У цих нарисах подано цінний фактичний матеріал, який не розкрито в інших працях і який активізує пошукову роботу. Незважаючи на те, що основним джерелом інформації для авторів була їхня власна пам'ять, нариси відзначаються виваженістю в оцінці подій. Р. Дашкевич та В. Кучабський цими нарисами визначили

проблематику для ґрунтовніших досліджень, а також, з огляду на постійні зміни офіційної назви, ввели в науковий обіг загальну назву – “Січові стрільці”. Помітним є те, що автори не акцентують уваги на політичній діяльності стрілецького командування.

До перших праць належить брошура О. Назарука, який належав до легіону УСС від часу її створення, а в середині листопада 1918 р. приєднався до наддніпрянського стрілецтва, ставши членом Стрілецької ради [3]. Власне, в його публіцистичній праці “Військо і політика” в центрі уваги стоїть антигетьманське повстання й участь у ньому стрілецтва, дії якого не стільки виправдовує, скільки підкреслює, що це був вимушений крок, який у разі потреби повинна була би здійснити будь-яка національно та політично свідомо військова сила. О. Назарук підкреслює: “Є лишень один виїмковий випадок, коли військо може й навіть повинно виступати проти правительства своєї держави озброєною силою... себто віддасть свою державу в підданство другій державі хоч би воно це підданство охрестило хитрим словом “федерація”, як це зробив би гет. П. Скоропадський. Поза цим одним виїмковим випадком всякий бунт або навіть не послух війська супроти правительства рідного краю це погана зрада...” [3, с. 7, 9].

У 1920 р. стрільці розпочали збір матеріалів для написання альманаху про Січових стрільців. Зокрема, 20 липня 1920 р. Я. Чижа було повідомлено, щоб він забрав із фотостудії фотографії для альманаху, одну з них передав Є. Коновальцю, а решта відвіз до Кошиці (Словаччина) [4]. Наступного року у Відні для цієї роботи створили редакцію під керівництвом І. Рудницького. Він був свідомий того, що відрізок часу занадто малий для проведення глибокого аналізу та встановлення загальних висновків, пов’язаних з діяльністю формації. 1922 році всю редакційну роботу перенесено до Львова і запропоновано два проекти майбутнього видання: перший передбачав обмежитись виключно оглядом історії Січових стрільців, загальних політичних обставин, боїв та додатком наявних документів, реєстрів, фотографій; другий, який і було затверджено, передбачав видання праці, складеної з низки історичних, військових, ідеологічних статей та ілюстрацій під загальною назвою “Альманах Січових стрільців “Золоті ворота””. Історичну секцію в підготовці видання очолив В. Кучабський [5]. За словами І. Рудницького, “через відомі події 1930 р.” написаний та зібраний для альманаху матеріал було арештовано. Пізніше його повернули [6]. Робота завершилась тільки в 1937 р. виданням у 20-ту річницю створення стрілецької формації трьох тисяч примірників фундаментального альманаху – “Золоті ворота” Історія Січових стрільців 1917–1919”.

Цей альманах, який тричі перевидано з доповненнями, сьогодні є бібліографічною рідкістю.

Редактором і автором вступу був І. Рудницький (псевдонім І. Кедрин). Першим розділом альманаху стала робота В. Кучабського “Від первочинів до Проскурівської операції”. Під час її написання, крім власних спогадів, автор, за його словами, використав спогади більше ніж 30-ти стрільців. Структура роботи стала базовою для всіх подальших досліджень. Відсутність у праці В. Кучабського посилань на джерела є вагомим недоліком розділу. Другим розділом стало дослідження М. Безручка, третім розділом – впорядкована І. Шендриком бібліографія, яка нараховувала вже на той час 280 позицій, а четвертим – спогади Є. Коновальця [7].

Поза тим, у 1920–1930-х з-під пера колишніх стрільців вийшло десятки статей, які публікувались у календарі “Червона Калина”, літописі “Червона Калина”, Літературно-науковому віснику та інших виданнях. Насамперед на увагу заслуговує низка статей О. Думіна (псевдонім А. Крезуб), який стояв біля витоків стрілецької формації як на початку Першої світової війни в Східній Галичині, так і на переломі 1917–1918 рр. на Наддніпрянщині, пройшовши в її лавах всю революцію [8]. Ці публікації написано на основі багатого фактичного матеріалу і стосуються переважно тих подій, у яких автор брав участь. Водночас О. Думін досить виважено підходить до оцінки подій, що дає змогу говорити про відсутність надмірної суб’єктивності та упередженості. Одночасно з посиланням на власну пам’ять автор у деяких статтях посилається на близькі до теми спогади та дослідження.

Крім багатьох публікацій, О. Думін є автором ґрунтовного дослідження “Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918” [9]. У цій книзі значну увагу звернено на реакцію командного та особового складу легіону УСС на державотворчі процеси 1917 р. та діяльності частин легіону навесні-восени 1918 р. у складі австро-угорської армії на Наддніпрянщині. Це дало змогу порушити питання щодо взаємин УСС зі Січовими стрільцями. У цьому контексті цікавими для майбутніх є публікації М. Заклинського, який був одним з безпосередніх учасників тих подій у складі легіону УСС [10].

Значний інтерес викликала праця О. Думіна “Галичане і їх військово-організаційна праця на Наддніпрянщині в 1917–1919 рр.”. Автор поряд із стрілецтвом аналізує діяльність невеликих військових частин і їхнє командування, значна частина особового складу яких походила зі Східної Галичини, а з початком антигетьманського повстання розчинилась у повстанському русі [11]. Звертаємо увагу на те, що ця проблема є малодослідженою в українській історіографії.

1923 році на сторінках львівського історичного календаря-альманаху “Червона Калина”

опубліковано аналітичні статті Д. Донцова і В. Кучабського [12]. Зокрема Д. Донцов, який з травня 1918 р. підтримував тісні контакти з командним складом Січових стрільців, а особливо з Є. Коновальцем, спробував пояснити факт появи та феномен наддніпрянського стрілецтва на тлі інших національних сил. В. Кучабський, аналізуючи різницю між УСС та Січовими стрільцями, звернув увагу на чинники, які сприяли появі на Наддніпрянщині в кінці 1917 р. незалежного від командування легіону УСС та західноукраїнських громадсько-політичних сил стрілецького формування.

Стосовно робіт І. Андруха, то інтерес прикутий до його статті “Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва”, що фактично є однією з небагатьох, у якій розглядається ця сторінка історії формації. І. Андрух один із тих учасників революційних подій, хто пише, що після того, як у травні 1918 р. було розформовано І-й полк Січових стрільців, стояло питання про включення частини його особового складу до підрозділів легіону УСС. Утім командування легіону відхилило цю пропозицію [13].

Доповнює спогади І. Андруха сотник Н. Авраменко, який був комендантом Запорізького корпусу. Н. Авраменко називає І. Андруха “приятелем і побратимом”, а в своїх спогадах звертає увагу на виховання та ідеологічні засади стрільців, що помітно відрізнялись від запорожців [14].

Праці М. Безручка, який у кінці березня 1919 р. і до 6 грудня 1919 р. перебував на посаді начальника штабу Корпусу Січових стрільців, належать до найгрунтовніших із військової історії періоду національної революції, і без них практично було б неможливо ретельно провести дослідження. Насамперед йдеться про його роботу “Січові Стрільці в боротьбі за державність”, яку він написав ще в 1923 р. для альманаху “Золоті ворота”. Однак тільки в 1930 р. у збірнику Українського військово-історичного товариства – “За державність. Матеріали до історії Війська Українського”, який видавали ветерани колишньої Армії УНР в Каліші (Польща), вийшла перша частина цієї роботи [15]. Вже в 1932 р. увесь матеріал старанням того ж таки товариства було видано окремою брошурою [16]. 1937 році рукопис цієї роботи під назвою “Від Проскурова до Чорторії” надрукували другим розділом у військово-історичному альманасі “Золоті ворота”. М. Безручко досить детально опираючись на схеми та карти описує тактичні і стратегічні дії, процеси реорганізації формації, перебіг боїв за їхньої безпосередньої та опосередкованої участі, подає виважену оцінку перемог та поразок, а також порушує низку інших проблемних питань у проміжку з березня до грудня 1919 р.

Після Другої світової війни на еміграції, стараннями ветеранів національної революції про-

довжилося робота над збереженням та популяризацією історичної пам'яті про Січових стрільців. Так, 1956 р. за підтримки братства УСС побачила світ книжка С. Ріпецького “Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин” [17]. Книга, яка написана на основі багатого історіографічного матеріалу, є нарисом історії УСС та Січових Стрільців як історичної цілісності. Автор зазначає, що “Цей нарис не є історією УСССтрілецтва як військової формації та його бойових і воєнних дій. Ця сторінка його історії вже є істориками науково опрацьована і опублікована. З іншого боку, треба зауважити, що значення УСССтрілецтва не міститься тільки в його вояцьких цінностях та в рішальних бойових діях. Його основна й істотна роль та історична вага лежить в тих нових, революційних ідеях і визвольно-політичних думках, що покликали УСССтрілецтво до життя .... Особливе підкреслення та вияснення ідеологічних, культурно-історичних, громадсько-моральних та політично-визвольних моментів історії УСССтрілецтва – є завданням цієї книжки. І в тій проблематиці є вона доповненням до опублікованих давніше творів про УСССтрілецтво” [17, С. V]. С. Ріпецький Наддніпрянське стрілецтво називає “Київськими Січовими Стрільцями”, хоча вони себе так ніколи не позиціонували.

На особливу увагу заслуговує робота засновника та командувача артилерії Січових стрільців Р. Дашкевича “Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота” [18]. Праця належить до спеціальних з військової історії. У ній детально описується організація, структура, кількість особового складу, кількість гармат та функціонування стрілецької артилерії на всьому етапі революційних подій. Автор звертає увагу на місце та роль артилерії, як в складі стрілецького формування, так і в армії УНР загалом.

З нагоди 50-річчя від часу створення формації Січових стрільців на Наддніпрянщині на основі альманаху “Золоті ворота” було видано ювілейний військово-історичний нарис “Корпус Січових Стрільців”. До цього видання увійшло декілька нових статей, значна кількість ілюстрацій та фотографій, бібліографічний додаток (67 позицій), який підготував Д. Герчанівський, список 735 прізвищ стрільців, окремими розділами виділено спогади Є. Коновальця “Причинки до історії української революції” та низку документів. Однак постановка проблеми у вступній частині нарису не відображає тих змін, які відбулись в українському національно-визвольному русі за увесь цей час [19].

Певних коментарів потребує перший розділ “Від первопочинів до Проскурівського періоду”, автор якого В. Кучабський найбільш комплексно і детально проаналізував створення та діяльність формування

Січових стрільців на Наддніпрянщині включно до березня 1919 р. У цьому виданні, на відміну від редакції 1937 р., укладачі дещо відредагували текст та внесли коментарі часто з посиланням на інші джерела інформації, які підтверджують або спростовують ті чи інші міркування автора [20].

Найціннішими є спогади командувача формування Січових стрільців Є. Коновальця “Причинки до історії української революції”. Вперше вони були видані в 1928 р., хоча він їх почав писати відразу після завершення Української національної революції [21]. Я. Дашкевич у вступному слові до одного із перевидань охарактеризував цю роботу так: “Причинки Є. Коновальця – текст, який примушує застосувати до нього кілька підходів. Мемуарний – тому не вільний від особистого “я” полковника, його індивідуальних поглядів на державу, суспільство, військо. Полемічний – бо поштовхом до його написання стало різноголосся т. зв. громадської думки по відношенню до Січових Стрільців та їхнього командуючого. Історичний – бо жоден справжній історик Української революції та післявоєнної доби не може ігнорувати “Причинки”! До цих післяреволюційних трьох граней я б додав ще одну – роль твору як політичного заповіту, що забезпечує “Причинкам” злободенність і в наші часи” [21, с. 3]. Є. Коновалець не відкидає суб’єктивізму в своїх словах, але наголошує, що робота не покликана оправдовувати дії стрілецьтва і тим більше власні. У цьому контексті принципово доречно відзначити його слова: “Я постараюсь подати на цьому місці до загального відома низку фактів, що їх або промовчувано досіль, або перекручувано. Як комендант С.С. і голова Стрілецької Ради я мав можливість пильніше приглянутись цілості стрілецького життя й мав більше нагоди пізнати взаємини між нашою організацією та всім іншим революційним рухом тодішнього часу. Нав’язуватиму свої спомини до закидів проти Січових стрільців, що грозять закоренитись у громадській думці сьогочасного громадянства та перейти до історії. Я далекий від бажання шукати оправдуючих аргументів на все, що торкається Січового стрілецьтва та, зокрема, моєї особи. Тим більше не можу вважати всіх моментів з історії Січових стрільців безумовно правильними й доцільними. Січові стрільці самі не замикають очей на власні промахи і не стараються закрити їх другим” [21, с. 6]. Із змісту спогадів слідує, що переважно негативну громадську думку про стрільців формували в своїх роботах В. Винниченко та П. Христюк, а також західноукраїнська громадсько-політична еліта.

Значний інтерес викликали спогади О. Назарука “Рік на Великій Україні”, які охоплюють час з 5 листопада 1918 р. до 16 листопада 1919 р. [22, с. 5, 326]. О. Назарук описує, як події, в яких безпосередньо брав участь, так і події, що опосередковано були пов’язані з ним. Особливої ваги цим спогадам надає те, що вони написані у формі

спогадів та щоденника, тобто шляхом нерегулярного та регулярного запису подій. Це суттєво впливає на достовірність та рівень об’єктивності інформації. Ще однією перевагою цих спогадів є те, що О. Назарук свої записи частинами почав друкувати з грудня 1919 р. в газеті “Український прапор” [23]. У 1920 р. у Відні видавництво “Українського прапора” видало спогади однією книгою [22]. Інформація, яку було взято до уваги, стосується найменш висвітлених в історіографії та зафіксованих у інших джерелах епізодів діяльності командного складу Січових стрільців та Стрілецької ради включно до кінця червня 1919 р. Адже в подальшому О. Назарук продовжив роботу в пресовій квартирі УГА.

У відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві з архіву Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові зберігаються матеріали про діяльність Січових стрільців (М/ф 92256 – Корпус Київських Січових стрільців). Ці документи 1 лютого 1955 р. за заповітом одного з лідерів Січових стрільців Я. Чижа (1894–1958) як їхнього власника, перейшли у власність архіву товариства імені Т. Шевченка, де і постійно зберігались. Структурно всі матеріали поділені на три групи: Корпус Київських січових стрільців. Накази, рапорти, донесення 29.XI.1918–XI. 1919 р.; Протоколи засідань Січової Ради (I-II. 1920. Варшава); Група СС перед розв’язанням у Луцьку (II-IX. 1920. Луцьк). Стосовно першої групи матеріалів, то більшість інформації стосується участі Січових стрільців у жовтні–листопаді 1919 р. в українсько-білогвардійському протистоянні. Інформація, яка стосується другої і третьої групи охоплює тільки 20 останніх аркушів із 242.

Отже, після поразки національних сил у революції 1917–1921 рр. збереження та популяризація історичної пам’яті про українські військові сили стала ключовою засадою для подальшої діяльності. Необхідність такої роботи була зумовлена тим, більшовицька пропаганда активно дискредитувала діяльність українських сил. Тому збереження в суспільстві правди про мету та завдання українських армії було необхідністю. Крім того, саме ця писемна спадщина повинна була стати опорою для виховання духу патріотизму та подальшої боротьби.

1. В.К. [Василь Кучабський] Січові Стрільці їх історія і характер / В.К. [Василь Кучабський]. – Львів, 1920. – 45 с. 2. Давний Р. [Р.Дашкевич] Про Січових Стрільців / Р. Давний [Р.Дашкевич]. – Відень, 1921. – 72 с. 3. Назарук О. Військо й політика / О. Назарука. – Кременець, 1919. – 16 с. 4. ЦДДА України, м. Львів. – Колекція 9. Матеріали документів архіву Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові, що зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві. М/ф 87499-875500 (Канцелярія уряду УНР 1918 – 1923). – Арк. 122–122 зв. 5. Кедрин І. Вступне слово (До збірника “Золоті ворота”) / І. Кедрин // Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 – 1967. – Чикаго, 1969. –

- С. XI–XVI. 6. Кедрин І. Чому досі нема повної історії Січових Стрільців? З приводу появи книжки ген. Марка Безручка “Січові Стрільці в боротьбі за державність” // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 3. – С. 11. 7. “Золоті ворота” Історія Січових Стрільців 1917–1919. – Львів, 1937. – 395 с. 8. Крезуб А. Початок галицького куреня січових стрільців / А. Крезуб // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1925 рік. – Львів, 1924. – С. 55–60; Крезуб А. Група полк. Рогульського / А. Крезуб // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік. – Львів, 1928. – С. 51–61; Крезуб А. Мотовилівський бій (Критичні зауваги до його історії) / А. Крезуб // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік. – Львів, 1927. – С. 70–75; Крезуб А. Бой за Львів і Наддніпрянські Січові Стрільці / А. Крезуб // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів, 1929. – С. 27–33; Крезуб А. Напад большевиків на Кременець в травні 1919 р. / А. Крезуб // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. – Львів, 1929. – С. 54–68; Крезуб А. Цілі німецької військової політики в Україні 1918 р. / А. Крезуб // Літопис Червоної Калини. – 1929. – Ч. 1. – С. 14–17; Крезуб А. З Києва до Сарн і назад / А. Крезуб // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1938 рік. – Львів, 1937. – С. 45–54; Крезуб А. Між Білою Церквою і Мотовилівкою / А. Крезуб // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 1. – С. 5–8; Ч. 2. – С. 9–13; Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці / А. Крезуб // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1928. – Т. 97. – Кн. 11. – С. 219–225; Т. 97. – Кн. 12. – С. 309–318. 9. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918 / О. Думін. – Львів, 1936. – 375 с. 10. Заклинський М. Перший раз на Великій Україні / М. Заклинський // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. – Львів, 1930. – С. 19–29; Заклинський М. Наступ УСС-ів на Олександрію 1918 р. / М. Заклинський // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік. – Львів, 1931. – С. 46–51; Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині / М. Заклинський // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів, 1932. – С. 54–67; Заклинський М. Карні експедиції УСС на Херсонщині / М. Заклинський // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів, 1932. – С. 67–77; Заклинський М. Вітовський як політичний провідник стрілетства в 1917 р. / М. Заклинський // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1937 рік. – Львів, 1936. – С. 64–67. 11. Крезуб А. Галичане і їх військово-організаційна праця на Наддніпрянщині в 1917–1919 рр. / А. Крезуб // Календар-альманах Неділя на 1930 р. – Львів, 1929. – С. 85–92. 12. Бой (псевдонім В. Кучабського) Українські Січові Стрільці (У.С.С.) і Січові Стрільці (С.С.) / Бой // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1924 р. – Львів, 1923. – С. 68–78; Донцов Д. Наша політична думка і стрілетство / Д. Донцов // Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1924 р. – Львів, 1923. – С. 32–35. 13. Андрух І. Січові Стрільці у корпусі ген. Натієва / І. Андрух // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 4. – С. 5–8; 1930. – № 5. – С. 15–17. 14. Авраменко Н. Причинки до споминів бл. п. сот. Івана Андруха: “Січові Стрільці в Запорожській дивізії Отамана Натієва” / Н. Авраменко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 3. – С. 8–10. 15. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність / М. Безручко // За державність. – Збірник 2. – Калиш, 1930. – С. 47–72. 16. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність / М. Безручко. – Калиш, 1932. – 82 с. 17. Ріпецький С. Українське Січове Стрілетство. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк, 1956. – 360 с. 18. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк, 1965. – 206 с. 19. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго, 1969. – 663 с. 20. Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівської операції / В. Кучабський / В. Кучабський // Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго, 1969. – С. 1–254. 21. Коновалець Є. Причинки до історії української революції / Є. Коновалець. – Львів, 2002. – 64 с. 22. Назарук О. Рік на Великій Україні / О. Назарук. – Відень: Український прапор, 1920. – 344 с. 23. Назарук О. Рік на Великій Україні / О. Назарук // Український прапор. – 19 грудня 1919.